

Національний університет
«Києво-Могилянська академія»

МАГІСТЕРСЬКІ ПРОГРАМИ

Магістеріум

ВИПУСК 27

АРХЕОЛОГІЧНІ СТУДІЇ

КИЇВ • 2007

Рейда Р. М.

ДО ПИТАННЯ ПРО СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ РОЗВИТОК ВАРВАРСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я НАПЕРЕДОДНІ «ГОТСЬКИХ ВІЙН»

Статтю присвячено питанням суспільно-політичного розвитку варварського населення Північного Причорномор'я в кінці II – на початку III ст. н. е.

Питання суспільно-політичного розвитку варварського населення Північного Причорномор'я є одним з найважливіших, оскільки дає змогу пояснювати конкретні історичні події взагалі і події «готських війн» та взаємовідносин варварського населення з античними містами регіону зокрема. Ця тема ще й сьогодні залишається порівняно мало розробленою, оскільки далеко не завжди може бути досліджена як за допомогою археологічних, так і з використанням нечисленних писемних джерел [1].

Загалом, можна констатувати, що при вивченні суспільно-політичного розвитку лісостепових племен Північного Причорномор'я в кінці II – на початку III ст. н. е. увагу дослідників здебільшого привертав період існування черняхівської культури [2]. Але оскільки черняхівська культура формувалася населенням Північного Причорномор'я, суспільно-політичний розвиток якого є предметом нашого огляду, видається доречним використовувати розробки та дослідження, які стосуються часу її існування.

Суспільно-політичний устрій варварського населення Північного Причорномор'я цього часу можна охарактеризувати терміном, запропонованим ще Л. Г. Морганом, – «воєнна демократія», що позначає особливий період розвитку, проміжну стадію між родовим та класовим суспільством [3]. Воєнну демократію також можна вважати фінальною стадією первіснообщинного ладу та періодом переходу до утворення класів і держави [4]. На цій стадії у суспільстві значну роль відіграють народні зібрання, на яких вирішуються головні питання, зокрема, питання війни та миру, а також обираються провідники суспільства. Окрім цього, зростає роль військових вождів та нобілітету – окремих знатних сімей. Характерними рисами також є: поява майнової нерівності між різними сім'ями та родами; розпад роду, з одного боку, та консолідація племені – з другого, виникнення суперечностей між

племенами, що спричинює зіткнення, які набувають характеру війни-грабунку; утворення союзів племен; формування військових дружин та здійснення військових набігів; розвиток озброєння, чому сприяла металургія; зростання ролі в суспільних справах озброєного народу, змінення соціальної верхівки військової демократії [5].

Змінами в суспільно-економічній сфері будьякого суспільства детерміновано зміни в його суспільно-політичній сфері. Перші є базисними щодо останніх (надбудовних), з іншого боку, зміни в суспільно-політичній сфері суспільства призводять і до змін суспільно-економічного характеру, тобто ці аспекти життя суспільства є взаємообумовленими [6].

Для розглядуваного хронологічного періоду кінця II – початку III ст. н. е. на території Північного Причорномор'я характерні як прогресивні зміни у сфері виробництва, так і порівняно сталий розвиток цієї сфери життя населення лісостепоного регіону.

У цей період суспільства лісостепоної частини Північного Причорномор'я перебували на етапі розпаду первіснообщинного ладу, якому притаманні: існування парної сім'ї та територіальної сусідської общини, зародження професійного ремісничого виробництва та соціальної і майнової стратифікації, яка для цього часу поки що зрідка фіксується в археологічних матеріалах [7].

Найбільшу увагу дослідників привертає суспільно-політичний розвиток східногерманських племен, до яких тією чи іншою мірою відносять представників вельбарської та пшеворської археологічних культур, що ототожнюються з племенами готів та вандалів, відомих з писемних античних джерел. Цей інтерес пов'язаний насамперед з тим, що у зв'язку з появою вказаних східногерманських племен в Північному Причорномор'ї відбуваються і значні суспільно-політичні зміни в регіоні та формування нової

поліетнічної та, ймовірно, політичної спільноти, яка представлена черняхівською культурою.

Наявність скарбів та свідчення писемних джерел дають змогу припускати в суспільстві, яке представляє вельбарська культура, існування кількох соціальних категорій: військових вождів (царів), знатних людей, простих общинників та патріархальних рабів [8]. Але суспільна стратифікація все ж була незначною навіть для IV ст. н.е. Фактично, у першій половині I тис. н. е. всі германські племена являли собою родоплемінне варварське суспільство на пізній стадії свого розвитку [9].

Свідченням соціальної стратифікації в суспільстві племен липицької культури та виділення племінної верхівки є окремі багаті поховання з Колоколина, Чижикова, на могильнику в Звенигороді [10].

Переважну більшість пам'яток пшеворської культури на території Верхнього Подністров'я та Західного Побужжя дослідники відносять до 150–260 рр. н. е. Цьому часові відповідає поява могильників у Добростанах, Кристинополі, Переводові та низки одиничних поховань [11]. Ці окремі та невеликі групи чоловічих поховань з предметами озброєння, що трапляються серед синхронних пам'яток липицької, карпатських курганів, зарубинецької культур на території від верхів'їв Західного Бугу до Закарпаття та від верхів'їв Дністра до верхів'їв Случі і Південного Бугу, більшість з яких датується II – першою половиною III ст. н.е., дослідники вважають свідченням просування загонів кінних воїнів з Повіслення через Верхнє Подністров'я і Прикарпаття в північно-східні райони Семиграддя, розташовані поблизу північно-східних кордонів римської провінції Дації [12]. Нещодавно відкриті пам'ятки свідчать, що такі військові загоны просувались також вододілом Дністра та Прип'яті, піднімаючись притоками останньої на землі, зайняті з кінця II ст. н. е. племенами вельбарської культури [13]. Значне збільшення кількості пшеворських пам'яток у Подністров'ї та Західному Побужжі наприкінці II – початку III ст. н.е. пояснюється також новою хвилею пшеворського населення з території Посання та Мазовії [14]. Перелічені пам'ятки вказують також і на появу професійних воїнів у варварському суспільстві, оскільки в похованнях міститься специфічна зброя та спорядження (мечі, шпори, умбони щитів), що могли бути екіпіровкою лише воїнів-професіоналів [15]. А це, в свою чергу, може свідчити про появу якоїсь кількості додаткового продукту в суспільстві, що міг бути спрямований суспільною верхівкою на утримання форму-

вань, не задіяних у суспільному виробництві. З іншого боку, поява професійних військових може вказувати на зростання влади військових вождів, діяльність яких у цей час, очевидно, була актуальною для реалій життя.

З писемних джерел випливає, що структура вестготського суспільства IV ст. н. е. була такою. Основну масу становили вільні люди, які брали участь у народних зібраннях та військових походах. Виділяються рядові вільні воїни, які становили переважну більшість, та окремі загоны, очевидно, професійних воїнів, що виконували функції почту і особистої охорони королів і вождів. У суспільстві були окремі знатні сім'ї, з середовища яких обиралися військові вожді, королі та послі. Водночас нема підстав говорити, що навіть у IV ст. н.е. знатні роди виділялися юридично в окремий привілейований прошарок. Влада королів була обмежена інститутами родоплемінного ладу і тому не була стабільною та постійною, оскільки їх обирали усім вільним суспільством. Не можна також стверджувати, що в IV ст. н. е. у готських племен існував адміністративний апарат мирного часу. Єдності та загального управління у вестготських племен не було, і окремі королі управляли одним чи кількома племенами, загальне ж (тимчасове) їх об'єднання могло відбуватися лише в екстраординарних випадках: під час підготовки походу на римські провінції, захисту тощо [16].

Наведені риси, характерні для суспільно-політичного розвитку варварського землеробського населення Північного Причорномор'я, дають змогу припустити, що вказане суспільство в кінці II – на початку III ст. н. е. перебувало на етапі воєнної демократії, який отримав назву «чіфдом» (від англійського chief – вождь), або – «вождівство». Це – проміжний етап у процесі політичної інтеграції від додержавних форм до держави, який є універсальним феноменом [17]. Достеменно відомо про устрій полінезійського чіфдому, який являв собою територіально-кушову систему ієрархічно підкорених общин на чолі з ієрархічно ранжованими лідерами. Критерієм ієрархії, заснованої на принципах конічного клану в ній, є генеалогічна віддаленість від головної лінії старшого лідера, що визначає ранг та авторитет конкретної особи. Центральна влада при цьому є слабкою, і головною функцією центру є адміністративно-економічна, що полягає в забезпеченні максимізації додаткового продукту. Військова функція центру полягає в збереженні та зміцненні наявної структури, нейтралізації і приєднанні сусідніх чіфдомів [18]. Нерівність у суспільстві-чіфдомі не дуже помітна, і стандарти

життя верхівки та рядових членів суспільства не є разюче відмінними. Але відмінність між ними полягає, насамперед, у нерівності статусу перших порівняно з другими, у різниці в регаліях, прикрасах та ін. [19].

Якщо погодитися з тим, що зазначені землеробські племена перебували на стадії чіфдому, то стає зрозумілішим хід історичних подій у регіоні. Одну з провідних ролей у ньому, очевидно, відіграють племена східних германців, рух яких тут фіксується наприкінці II – на початку III ст. н. е. Ймовірно, ці племена, представлені в археологічному матеріалі передовсім пам'ятками вельбарської культури, вже на стадії свого переселення з берегів Балтійського моря були структуровані за принципом вождівства (одного чи кількох) з високим рівнем мобілізації суспільства, що було життєвою необхідністю під час руху чужими і часто ворожими територіями. Високий рівень мобілізації дав змогу східним германцям встановити контроль над основною масою слов'ян, скіфо-сарматів та дакійців уже в середині III ст. н. е. [20].

У результаті появи готських племен – носіїв вельбарської культури в регіоні – політична ситуація зазнає значних змін: відбувається процес розпаду старих та виникнення нових племінних союзів як політичних утворень. Видається вірогідним, що ці об'єднання теж являли собою політичні організації типу вождівств різного рівня складності.

На чолі нових утворень у межах черняхівської культури стають готи, що може відповідати у IV ст. н. е. «державі Германаріха» [21]. Вважають, що вони становили військово-адміністративну касту в суспільстві варварських народів Північного Причорномор'я [22].

У такому разі можна припустити, що східні германці, які переселилися до регіону, являли собою складне утворення – вождівство – і завдяки ефективній внутрішній організації встановили контроль над місцевими аналогічними, але не такими потужними та консолідованими політичними утвореннями та поширили на них свою владу, створивши таким чином новий (чи нові) чіфдом. Перебування східних германців на керівних позиціях у цих утвореннях може свідчити про побудову системи влади на тих самих принципах конічного клану, однак зі своїми особливостями. Ці особливості полягали в тому, що новостворений конічний клан являв собою вихідців з одного чіфдому, а саме – східногерманського племені готів, які становили основу адміністративного апарату та апарату примусу в чужорідних для них суспільствах. Звісно, це

не відкидає можливості участі і представників автохтонного населення в процесі управління цим суспільством. Адже для політичної організації типу вождівства і можливості завоювання влади та авторитету в суспільстві головним все ж залишалась не належність до якоїсь етнічної чи культурної групи, а успішність виконання функцій та, що найголовніше, – вірність чинній владі, під якою мається на увазі, передусім, особа конкретного вождя. Тобто керівна роль готів, імовірно, була найбільшою саме під час завоювання ними провідних позицій у суспільстві Північного Причорномор'я. Після стабілізації влади, якщо така стабілізація мала місце взагалі, не менш імовірним видається залучення до системи управління представників місцевого населення. Очевидно, що встановлення контролю східних германців над значною частиною населення Північного Причорномор'я відбулося ще напередодні «готських війн», що стали одним з наслідків таких змін. У свою чергу, активна і керівна роль східногерманських племен під час «готських війн» могла, зрештою, призвести до подальшої консолідації та розширення цього утворення з подальшою стабілізацією влади. Водночас видаються справедливими зауваження тих дослідників, які вказують на відсутність яскравих ознак соціальної градації в матеріалах вельбарської та черняхівської культур, що може свідчити про її нерозвиненість у реальному житті та відчутні «демократичні» традиції в цих суспільствах, де народні зібрання все ж мали максимальну владу і лише частину її могли делегувати військовим вождям [23]. Хоча археологічне відображення змін у соціальній сфері може дещо відставати в часі від реальної ситуації.

Переселення східногерманських племен до Північного Причорномор'я призвело і до інших змін у процесі суспільно-політичного розвитку населення регіону. Адже частину місцевого населення було витіснено з території Волині та Південного Побужжя до Подністров'я, у східні та південні регіони (Середнє Подніпров'я та Бужацький степ) [24]. Наслідком цього стало формування на території Подністров'я якогось нового політичного об'єднання, що ґрунтувалося початково, імовірно, на засадах захисту від агресії прийдешніх племен [25]. Уявляється можливим формування тут ще одного вождівства, консолідація суспільства в якому базувалася на оборонних функціях цієї структури.

Про існування вождівств у Північному Причорномор'ї ще до формування черняхівської культури та встановлення політичного контролю готів, чітко фіксованого вже на час «готських

війн», можуть свідчити вдалі й активні дії племені карпів у регіоні. Політичне утворення карпів, очевидно, було консолідоване раніше за готське політичне утворення, що потверджується фактами нападів карпів на нижньодунайські провінції Римської імперії, які розпочалися значно раніше. Можливо, ці напади були зумовлені безпосереднім розташуванням поблизу провінцій Римської імперії, що могло сприяти більш інтенсивному суспільно-економічному розвитку, а, отже, і швидшому досягненню цим суспільством вищого рівня і в політичному житті та його консолідації. Свідченням останньої, зокрема, є напад, здійснений карпами в 214 р. н. е. на західнопонтійські міста, зокрема – Тіру [26]. Проявом сили цього об'єднання є і його конкуренція з готами, що існувала принаймні ще на початку «готських війн» [27].

Характерною рисою кочових народів є ієрархічна побудова суспільної структури, так званий «воєнно-кочовий» агрегатний стан суспільства. Водночас необхідно вказати, що всередині суспільства кочівників відносини нерівності залишаються нерозвинутими. Це пов'язане зі специфікою суспільно-економічної сфери, яка є порівняно стабільною в тому розумінні, що має чітко визначені межі розвитку і не може бути інтенсифікованою, тому і розвиток суспільно-політичної сфери такого суспільства мав певні, чітко визначені межі. Суспільні інститути кочівництва, що ґрунтувалися на способі господарювання, є більш адаптованими до природного середовища та спеціалізованими, а, отже, – консервативними [28]. Тільки у відносинах з певним чином підкореними сусідами-землеробами кочове суспільство виступало, з одного боку, як пануючий етнос, з другого ж – кочівницька верхівка виконувала функції вищих ланок адміністративного апарату, а рядові скотарі – функції апарату примусу. Така ситуація зберігалася навіть у кочових суспільствах, які завоювали величезні території та маси землеробського населення (сюнну, Тюркський каганат, Золота Орда та ін.). Для останніх у сучасних дослідженнях спеціальна назва «кочові імперії», але внутрішній суспільно-політичний розвиток цих кочових суспільств залишався на одному рівні, відмінність полягала у їхніх відносинах із землеробською підсистемою «імперій» [29].

Таким чином, рівень розвитку суспільства сарматів у розглядуваний період не перевищував рівень розвитку «кочових імперій», хоча воно і переживало епоху розвинутої воєнної демократії [30]. Кочове суспільство на цій стадії розвитку являло собою народ-військо і вело

активну зовнішньополітичну діяльність, яка проявлялася у чисельних грабіжницьких походах, завоюваннях тощо. Такий вектор зовнішньополітичної діяльності кочового суспільства зумовлений особливостями його господарства [31]. В історії сарматських племен Північного Причорномор'я кінця II – початку III ст. н. е. ця риса набула свого відображення в знищенні пізньоскіфських городищ на Дніпрі, міграції на територію Кримського півострова, участі у Маркоманських війнах [32]. Такі дії не в останню чергу були зумовлені специфікою суспільно-економічного розвитку кочового суспільства, яке потребувало, крім продукції власного, досить обмеженого та порівняно однобічного господарства, землеробської продукції [33].

Ситуація із завоюванням або підкоренням землеробського суспільства кочовим прослідковується і в Північному Причорномор'ї в часи перебування там сарматських племен. Так, в першій половині I ст. н. е. посилюються напади сарматів на городища зарубинецької культури. А з середини I ст. н. е. сарматські племена закріплюються в басейнах річок Тясмина та Росі, на території сучасних Київської та Черкаської областей, а також на Поділлі [34]. Вірогідно, що на цей час відносини між кочовим та землеробським населенням стабілізувалися, в чому були зацікавлені обидві сторони. Землеробське населення при цьому, очевидно, змушене було підкоритися кочівникам [35]. Можливо, були встановлені відносини, які так чи інакше дозволяли мирне співіснування двох світів, що підтверджується появою змішаних зарубинецько-сарматських пам'яток [36]. Не виключено, що зазначений регіон могла контролювати окрема політична система типу вождівства, роль конічного клану в якому виконували кочівники, а землеробське населення було включене і підпорядковане цій системі.

Ймовірно, аналогічна ситуація склалася і на території Кримського півострова у відносинах сарматів з пізньоскіфським населенням Північно-Західного та Центрального Криму. Це призводить до примусової інтеграції кримського скіфського населення та груп сарматських племен. У результаті виникає скіфсько-сарматське об'єднання, що наприкінці II – на початку III ст. н. е. утворюється в передгірному Криму, в якому керівні позиції в суспільстві мали перейти до прибульців. Однак це об'єднання внаслідок географічної близькості та, можливо, слабкості й нерозвинутої внутрішньої структури є в цей час залежним від Боспору та Херсонесу [37].

Можна сказати, що кочові сарматські племена Північного Причорномор'я у своєму суспільно-політичному розвитку теж перебували на етапі вождівства, яке є універсальним етапом і для кочових племен, і, на думку деяких дослідників, максимально можливим в умовах кочового господарства рівнем суспільно-політичного розвитку [38]. Водночас необхідно зазначити, що вказані ймовірні суспільно-політичні утворення в середовищі сарматських племен Північного Причорномор'я виявилися порівняно слабшими за аналогічні структури, створені землеробськими племенами східних германців, оскільки провідні політичні позиції останніх у період «готських війн» залишаються незмінними, хоча роль сарматів могла бути і значно вищою [39]. Крім того, вже в період існування черняхівської культури виділяється відчутний сарматський компонент, що вказує на включення принаймні частини кочового середовища у суспільно-політичну єдність, створену землеробськими племенами Північного Причорномор'я на чолі зі східними германцями [40].

Загалом, період кінця II – першої половини III ст. н. е. в Північному Причорномор'ї характеризується досить складною ситуацією, в якій порівняно легко порушувалися старі зв'язки та контакти в суспільно-політичному житті варварського населення і натомість формувалися нові [41]. Підсумком цих складних процесів, з одного боку, стало формування нової суспільно-економічної, і, очевидно, якоюсь мірою і суспільно-політичної спільності, що в археологічному контексті постала у вигляді черняхівської археологічної культури. Це, у свою чергу, призвело до активних зовнішньополітичних відносин варварського населення Північного Причорномор'я з Римською імперією, що набули на тривалій проміжок часу форми «готських війн». Сучасні спеціалісти вважають, що війни та завоювання є не причиною, а наслідком виникнення розвинутих політичних структур, які і керували

такими війнами. У свою чергу, політичні структури, що виникали у варварському середовищі, значною мірою були обумовлені і рівнем його суспільно-економічного розвитку. До цього ж часу немає і такої складової варварського суспільства, як професійна дружина, оскільки вона є наслідком централізації влади в суспільстві, потреби цієї влади у власному захисті та можливості поширення останньої на сусідів.

Тому можна припускати, що в кінці II – на початку III ст. н. е. в Північному Причорномор'ї відбувалися процеси формування складних територіальних чіфдомів на чолі зі східногерманськими племенами, які могли виконувати в цьому суспільстві функції конічного клану, політичної адміністрації. Вірогідно, що цьому процесові сприяли завоювання. Так чи інакше період «готських війн» – це вже час, коли на означеній території існувало кілька значних територіальних вождівств, політична влада яких сприяла організації та мобілізації сил для військових дій на теренах Римської імперії. «Готські війни» могли бути спричинені бажанням політичної верхівки суспільства закріпити свою владу шляхом збагачення, захоплення престижних речей, у процесі чого відбувалося, імовірно, і подальше формування професійного прошарку воїнів, для яких війна стала економічною необхідністю. З іншого боку, для більшості рядового варварського населення регіону участь у «готських війнах» принаймні на початковому етапі не була нагальною економічною необхідністю. Очевидно, суспільно-економічний розвиток цього населення мав деякий «запас міцності» завдяки додатковому продукту, що вироблявся, і давав можливість для зростання. Вірогідно, що ці можливості, як і кількість додаткового продукту, були все-таки обмеженими, оскільки фінальна частина «готських війн» позначена спробами частини населення регіону переселитися на територію провінцій Римської імперії (похід 269 року), що могло бути зумовлене економічною необхідністю.

1. Рейда Р. М. Про суспільно-політичний устрій германських племен на території України у першій половині I тис. н. е. // Магістеріум. – 2005. – Вип. 20. – С. 77–83.
2. Брайчевський М. Ю. Біля джерел слов'янської державності (соціально-економічний розвиток черняхівських племен). – К.: Наук. думка, 1964. – 356 с.; Корсунський А. Р. О социальном строе вестготов в IV в. // ВДИ. – 1965. – № 3. – С. 54–74; Кропоткин В. В. К вопросу о развитии товарного производства и денежных отношений у племен черняховской культуры в III–IV вв. н. э. // Ленинские идеи в изучении первобытного общества, рабовладения и феодализма. – М.: Наука, 1970. – С. 146–160; Симонович Е. О. Про соціальну структуру черняхівського суспільства за матеріалами

- поховального обряду // Археологія. – 1995. – № 4. – С. 37–49; Козак Д. Н. Культурно-історична інтерпретація скарбів Волині рубежу IV–V ст. // Археологія. – 1995. – № 4. – С. 50–65; Козак Д. Н. Готські скарби Волині початку раннього середньовіччя // Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тисячолітті н. е. – Київ–Львів: РАС, 1999. – С. 80–93; Магомедов Б. В. Поховальні споруди як ознака соціального статусу в черняхівському суспільстві // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян. – Київ–Львів: РАС, 1997. – С. 79–85; Магомедов Б. В., Левада М. Е. Оружия черняховской культуры (к военно-политической истории Юго-Восточной Европы в I тыс. н. э.) // Тезисы международной конференции «Византия и народы

- Причерномор'я і Середземномор'я в раннє середньовіччя (IV–IX вв.)».— Симферополь, 1994.— С. 38–40; *Герета І. П.* Проблема вивчення так званих князівських поховань черняхівської культури у світлі нових відкриттів // Сто років вивчення культур поховань на Україні: Тези доповідей семінару (Київ, 14–16 грудня 1999 р.)— К., 1999.— С. 9–11; *Магомедов Б. В.* Потойбічний бенкет у поховальному обряді черняхівської культури // Старожитності I тисячоліття нашої ери на території України.— Київ, 2003.— С. 83–88.
3. *Морган Л. Г.* Древнее общество.— Л.: Изд-во Института народов севера ЦИК СССР, 1934.— С. 125; *Энгельс Ф.* Происхождение семьи, частной собственности и государства // ИГАИМК.— М.—Л.: Гос. социально-экономическое изд-во, 1934.— Вып. 87.— С. 321–331; *Мишулин А. В.* Древние славяне и судьбы Восточноримской империи // ВДИ.— 1939.— № 1.— С. 305; *Мишулин А. В.* Материалы к истории древних славян (Введение) // ВДИ.— 1941.— № 1.— С. 228.
  4. *Косвен М. О.* К вопросу о военной демократии // ТИЭ.— 1960.— № 54.— С. 241.
  5. Там само.— С. 251.
  6. *Илюшечкин В. П.* Сословно-классовое общество в истории Китая (опыт системно-структурного анализа).— М.: Наука, 1986.— 497 с.; *Илюшечкин В. П.* Теория стадийного развития общества (история и проблемы).— М.: Изд. фирма «Восточная литература» РАН, 1996.— 406 с.
  7. *Цигилик В. М.* Населення Верхнього Подністрів'я перших століть нашої ери (племена липицької культури).— К.: Наук. думка, 1975.— С. 140; *Максимов Е. В.* Зарубинецька культура на території УРСР.— К.: Наук. думка, 1982.— С. 158–160; *Козак Д. Н.* Культурно-історична інтерпретація скарбів Волині рубежу IV–V ст. // Археологія.— 1995б.— № 4.— С. 60–62.
  8. *Козак Д. Н.* Культурно-історична інтерпретація ...— С. 50–65.
  9. *Гуревич А.* Древние германцы // Гуревич А. Древние германцы. Викинги // Гуревич А. Избранные труды: В 4 т.— Москва—СПб.: Университетская книга, 1999.— Том I.— С. 56–57.
  10. *Цигилик В. М.* Племена липицької культури // Населення Прикарпаття і Волині за доби розкладу первіснообщинного ладу та в давньоруський час.— К.: Наук. думка, 1976.— С. 26.
  11. *Козак Д. Н.* Пшеворська культура у Верхньому Подністрів'ї і Західному Побужжі.— К.: Наук. думка, 1984.— С. 38.
  12. *Смішко М. Ю.* Племена культури карпатських курганів // Населення Прикарпаття і Волині за доби розкладу первіснообщинного ладу та в давньоруський час.— К.: Наук. думка, 1976.— С. 37; *Баран В. Д.* Черняхівська культура. За матеріалами Верхнього Дністра і Західного Бугу.— К.: Наук. думка, 1981.— С. 149.
  13. *Козак Д. Н., Прищепка Б. А.* Поховання пшеворської культури на Волині // Сто років вивчення культур поховань на Україні: Тези доповідей семінару (Київ, 14–16 грудня 1999 р.)— К., 1999.— С. 15–16.
  14. *Козак Д. Н.* Пшеворська культура у Верхньому Подністрів'ї і Західному Побужжі.— С. 47.
  15. *Смішко М. Ю.* Племена пшеворської культури // Населення Прикарпаття і Волині за доби розкладу первіснообщинного ладу та в давньоруський час.— К.: Наук. думка, 1976.— С. 36.
  16. *Корсунський А. Р.* О социальном строе вестготов в IV в. // ВДИ.— 1965.— № 3.— С. 61–65.
  17. *Васильев Л. С.* Становление политической администрации (от локальной группы охотников и собирателей к протогосударству – чифдом) // Народы Азии и Африки.— 1980.— № 1.— С. 178–186; *Васильев Л. С.* Протогосударство – чифдом как политическая структура // Народы Азии и Африки.— 1981.— № 6.— С. 158–175.
  18. *Васильев Л. С.* Проблемы генезиса китайского государства (формирование основ социальной структуры и политической администрации).— М.: Наука, 1983.— С. 32–33.
  19. Там само.— С. 39.
  20. *Козак Д. Н.* Основні напрямки етнічної історії України в II ст. н. е.— VII ст. н. е. // Тези та повідомлення III Міжнародного конгресу українців.— Харків: Око, 1996.— Історія.— Ч. I.— С. 18.
  21. *Баран В. Д.* Давні слов'яни.— К.: ВД «Альтернативи», 1998.— С. 181.
  22. *Козак Д. Н.* Основні напрямки етнічної історії України в II ст. н. е.— VII ст. н. е.— С. 18.
  23. *Кулаков В. И.* Археологические критерии социальной истории Янтарного берега в I–XI вв. н. э. // STRATUM plus.— 2003–2004.— № 4.— С. 287.
  24. *Козак Д. Н.* Етнічні процеси в Україні наприкінці I тис. до н. е.— у I тис. н. е. // Етнічна історія давньої України (Коллективна монографія).— К., 2000.— С. 185; *Козак Д. Н.* Сармати та слов'яни на Україні // Старожитності I тисячоліття нашої ери на території України.— К., 2003.— С. 67.
  25. *Козак Д. Н.* Етнічні процеси в Україні наприкінці I тис. до н. е.— у I тис. н. е.— С. 185.
  26. *Карышковский П. О., Клейман И. Б.* Древний город Тира.— К.: Наук. думка, 1985.— С. 129–131; *Павленко Ю. В., Сон Н. О.* Позньоантична Тіра та ранньодержавне об'єднання візитів // Археологія.— 1991.— № 2.— С. 9.
  27. *Ременников А. М.* Борьба племен Северного Причерноморья с Римом в III веке н.э.— М.: Изд-во АН СССР, 1954.— С. 31–32; *Колосовская Ю. К.* Рим и мир племен на Дунае. I–IV вв. н. э.— М.: Наука, 2000.— С. 135; *Буданова В. П.* Готы в эпоху Великого переселения народов.— СПб.: Алетейя, 2001.— С. 105.
  28. *Гиренко Н. М.* Социология племени. Становление социологической теории и основные компоненты социальной динамики.— Ленинград: Наука, 1991.— С. 253.
  29. *Крадин Н. Н.* Социально-экономические отношения у кочевников (современное состояние Дальнего Востока): Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— Владивосток, 1990.— С. 13–14.
  30. *Костенко В. И.* Сарматские памятники междуречья Дона и Днепра III в. до н. э.— середина III в. н. э.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— К., 1981.— С. 22.
  31. *Гиренко Н. М.* Социология племени...— С. 255–256.
  32. *Костенко В. И.* Сарматские памятники междуречья Дона и Днепра III в. до н. э.— середина III в. н. э.— С. 22; *Фоксеев М. М.* Населення Буджацького степу у I–IV ст. н. е.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук.— Одеса, 1998.— С. 10.
  33. *Крадин Н. Н.* Социально-экономические отношения у кочевников (современное состояние проблемы и ее роль в изучении средневекового Дальнего Востока).— С. 11.
  34. *Козак Д. Н.* Сармати та слов'яни на Україні.— С. 65–66.
  35. Там само.— С. 66.
  36. Там само.
  37. *Пуздровский А. Е.* Очерк этносоциальной истории Крымской Скифии во II в. до н. э.— III в. н. э. // ВДИ.—

- 1999.– № 4.– С. 109; *Зубарь В. М.* Херсонес Таврический и население Таврики в античную эпоху.– К.: Шлях, 2004.– С. 188–189.
38. *Васильев Л. С.* Проблемы генезиса китайского государства (формирование основ социальной структуры и политической администрации).– М.: Наука, 1983.– С. 32.
39. *Яценко С. А.* Германцы и аланы: о разрушениях в Приазовье в 236–276 гг. н. э. // STRATUM + Петербургский археологический вестник.– 1997.– С. 154–160.
40. *Магомедов Б. В.* Сарматы у складі черняхівської культури // Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тисячолітті н. е.– Київ–Львів, 1999.– С. 132–142.
41. *Щукин М. Б.* К предьстории черняховской культуры. Тринадцать секвенций. // АСГЭ.– 1979.– № 20.– С. 83.

R. Reyda

TO THE QUESTION OF THE SOCIAL AND POLITICAL SYSTEM OF TRIBES ON THE REGION NEAR THE BLACK SEA

The article is devoted to the questions of the social and political system of barbarian tribes on the region near the Black Sea in the second half of the 2th A. D. – in the first half of the 3th A.D.

УДК 903.5+392.312(477.75)–03/-02”

Шевченко Т. М.

ПРО РОЛЬ ГОЛОВИ СІМ'Ї В РОДИННИХ КУЛЬТАХ ЕЛЛІНІСТИЧНОГО ХЕРСОНЕСА

У статті аналізуються епіграфічні й археологічні пам'ятки Херсонеса Таврійського IV–III ст. до н. е., які дають відомості про роль та функції голови ойкосу в культурах, що проводилися в межах родинного кола.

Розпізнати свідчення культів, які проводили в колі сім'ї, видається набагато складнішим, ніж загальнополісних культів. Родинна обрядовість і вірування еллінів були тією сферою повсякденного життя, де віра в надприродні сили, їхній вплив на людину втілювалася в конкретних діях, у способі поведінки.

Основним джерелом інформації про культури сім'ї та функції голови родини в цих культурах є поховання. Також важливі дані, за умов правильної їх фіксації при розкопках, можна отримати з житлових комплексів. Утім, відмінність між цими свідченнями полягає в тому, що в могилах їх розташування і вигляд відповідають уявленням даного колективу, а в житлах, які продовжували використовувати наступні покоління, змінюючи, переміщуючи предмети, пов'язані з культурами, свідомо (через зміни в релігійних уявленнях) чи випадково (через втрату їх первинного значення), такі джерела стають менш однозначними.

За античності чоловіки, наділені правами громадян, крім приватних, займалися ще й публічними справами. Жінки і діти більше були прив'язані до дому; існувало небагато подій, в яких вони виконували певні обов'язки як мешканці поліса, зокрема – релігійні свята на честь богів общини, поховальні процесії. В інших сферах сім'ю представляв чоловік. Фактично він вирішував усі справи за членів своєї сім'ї. Ця влада поширювалась і в культурах, які проводилися вдома: голова сім'ї був верховним жерцем у їх проведенні.

Персонажами родинних культів Херсонеса були божества, пов'язані з основними турботами давньогрецької родини – добуванням і приготуванням їжі, яким відповідали культу землеробських божеств і божеств-покровителів вогнища (Деметри, Кори-Персефони, Діоніса, Гестії, героїв), а також ті, що стосувалися основних подій у житті родини – народженням, шлюбом і смертю, яким відповідають культу божеств із